

УДК 159.922.7:17

DOI <https://doi.org/10.32782/2787-5137-2023-2-12>

Ольга Борисівна СТОЛЯРЕНКО,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної роботи, психології та соціокультурної діяльності імені Т. Сосновської,
Навчально-реабілітаційний заклад вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут»
E-mail: stolyarenko.ob@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0479-574X

Оксана Михайлівна ПАЛИЛЮЛЬКО,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри соціальної роботи, психології та соціокультурної діяльності імені Т. Сосновської,
Навчально-реабілітаційний заклад вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут»
E-mail: Palelulko1980@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9314-0461

ІНТЕРНАЛІЗАЦІЯ МОРАЛЬНИХ НОРМ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ САМООЦІНКИ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

Вступ. Зростання ролі моралі в суспільних взаєминах та особистісних стосунках у всіх сферах життя українського суспільства є основним показником морального, духовного й соціального відродження нашої нації та вимагає нових підходів до організації та психолого-педагогічного забезпечення морального виховання покоління, що підростає. Саме тому проблеми, пов'язані з моральним розвитком на ранніх етапах онтогенезу, набувають у наш час особливої значущості. Процес усвідомлення дітьми моральних норм вимагає цілеспрямованого особистісного підходу, де важливу роль відіграє рівень моральної самооцінки, яка впливає на характер їх стосунків з оточуючими та стимулює моральний вибір у повсякденних життєвих ситуаціях. Значущість зазначеної проблеми та неузгодженість уявлень у педагогічній та віковій психології щодо особливостей процесу інтерналізації моральних норм і формування моральної самооцінки в молодших школярів, невизначеність конкретних чинників, які впливають на формування моральної самооцінки в дитячому віці, зумовило вибір нашого наукового дослідження.

Мета – висвітлення результатів теоретичного та емпіричного дослідження психологічних особливостей моральної самооцінки молодших школярів і встановлення впливу інтерналізації моральних норм на формування стійкої та адекватної моральної самооцінки в молодшому шкільному віці.

Результати. Встановлено, що моральна самооцінка є результатом оцінювання особистістю себе як суб'єкта діяльності та спілкування на основі засвоєних моральних норм, ідеалів і в результаті моральної ідентифікації та самоідентифікації з наявно існуючим образом позитивних або негативних моральних еталонів. Охарактеризовано основні чинники становлення моральної самооцінки в учнів початкових класів: адекватне оцінювання референтними дорослими моральних аспектів їх поведінки та заохочення педагогом морального самооцінювання в умовах діяльності та спілкування. З'ясовано, що мотивами морального самооцінювання дитини є моральний вчинок, який позитивно характеризують значимі дорослі. Встановлено, що моральна самооцінка молодшого школяра в більшості випадків залежить від зовнішніх обставин, авторитетів чи схвалення з боку дорослих, що засвідчує визначальне значення процесу інтерналізації моральних норм у формуванні моральної самооцінки на даному етапі онтогенезу. Окреслено особливості інтерналізації моральних норм у молодшому шкільному віці та встановлено їх безпосередній вплив на процес розвитку моральної самооцінки. Виявлено, що причинами несформованості моральної самооцінки в молодшому шкільному віці є відсутність моральних еталонів самооцінювання. Доведено, що для формування в молодших школярів стійкої та адекватної моральної самооцінки педагог повинен знати психологічні особливості моральної самооцінки та закономірності її становлення й розвитку, бути морально вихованим, займати стійку моральну позицію в організації освітнього процесу та чітко усвідомлювати ті ідеали, які він культивує для дітей, і самому відповідати цим ідеалам.

Ключові слова: молодший шкільний вік, моральна самооцінка, інтерналізація моральних норм, моральні еталони, моральне виховання, моральна позиція.

Olha Borysivna STOLIARENKO,
PhD in Psychology, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social Work, Psychology and Socio-Cultural Activities named after
T. Sosnovska,
Educational and Rehabilitation Institution of Higher Education "Kamenets-Podilsky State Institute"
E-mail: stolyarenko.ob@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0479-574X

Oksana Mykhailivna PALYLIULKO,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Social Work, Psychology and Socio-Cultural Activities named after
T. Sosnovska,
Educational and Rehabilitation Institution of Higher Education "Kamenets-Podilsky State Institute"
E-mail: Palelulko1980@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9314-0461

INTERNALIZATION OF MORAL NORMS AS A FACTOR IN THE FORMATION OF THE MORAL SELF-ESTEEM OF THE PRIMARY SCHOOL STUDENT

Introduction. *The growing role of morality in social and personal relations in all spheres of life of Ukrainian society is the main indicator of the moral, spiritual, and social revival of our nation and demands new approaches to organization and psychological-pedagogical support of moral education of the younger generation. That is why the problems associated with moral development at the early stages of ontogenesis gain special importance nowadays. The process of awareness of moral norms by children requires a purposeful personal approach, where the level of self-esteem plays an important role, which influences the nature of their relations with others and encourages moral choice in everyday-life situations. The importance of the mentioned problem and the lack of coordination of pedagogical and developmental psychology views concerning peculiarities of the process of moral norms internalization and formation of moral self-esteem in children's age has prompted the choice of our scientific research.*

Purpose – highlighting the results of the theoretical and empirical research on psychological features of moral self-esteem of junior pupils and the influence of the internalization of moral norms on the formation of stable and adequate moral self-esteem in the primary school age.

Results. *It has been established that moral self-esteem is the result of personal assessment as a subject of activity and communication on the basis of learned moral norms, and ideals and as a result of moral identification and self-identification with apparently existing positive or negative moral standards. The main factors of the formation of moral self-esteem of the pupils of the primary classes have been characterized: adequate assessment of the moral aspects of their behavior by referent adults and encouragement of moral self-esteem in conditions of activity and communication by the teacher. It has been found that the motivation for the moral self-esteem of a child is a moral act, which is positively characterized by significant adults. It has been determined that in most cases the moral self-esteem of the junior pupil depends on external circumstances, authorities, or the approval of the adults, which testifies to the decisive importance of the process of the internalization of moral norms in the formation of moral self-esteem at this stage of ontogenesis. The peculiarities of moral norms internalization in the primary school age are outlined and the direct impact on the process of moral self-esteem is established. It has been observed that the reasons for the lack of moral self-esteem in primary school age are the absence of moral standards of self-esteem. It has been proved that to form stable and adequate self-esteem in primary pupils, a teacher must know the psychological peculiarities of moral self-esteem and the patterns of its formation and development, be morally educated, take a stable moral position in the organization of the educational process, and clearly understand those ideas, which he cultivates for children and to correspond to these ideals.*

Key words: *primary school age, moral self-esteem, internalization of moral norms, moral standards, moral education, and moral position.*

Вступ. Одним із центральних завдань сучасного навчально-виховного процесу є формування різнобічно розвиненої особистості, яка здатна до максимальної реалізації своїх можливостей. На думку І. Беха [1, с. 29], особистістю індивід стає лише в тому випадку, коли починає свідомо керувати своєю поведінкою, усвідомлює свої вчинки та їхні наслідки, порівнює себе та свої можливості з тими вимогами й завданнями, що постають у різних ситуаціях соціальної взаємодії.

Концептуальні підходи до вивчення моральної особистості та її морально-етичних взаємин представлені в працях таких вітчизняних учених, як І. Бех [1], С. Білозерська [2], С. Максименко [7], Л. Москаленко [8], Р. Павелків [10], які досліджували психологічну сутність даного феномена. Ученими доведено, що процес розвитку особистості відбувається в системі її рефе-

рентних соціальних стосунків, які опосередковуються діяльністю та спілкуванням. У системі міжособистісних взаємин із іншими людьми та внаслідок міжособистісної взаємодії загалом будується уявлення особистості, яка зростає, про себе як суб'єкта моральної поведінки на основі усвідомлення нею своїх психічних властивостей і моральних якостей, що в майбутньому стануть її соціально-моральною позицією.

Ученими встановлено, що в молодшому шкільному віці створюються особливо сприятливі умови для активного засвоєння моральних норм, уявлень, ідеалів і правил як складових моральної самооцінки. Однак, вчинки дитини цього віку залежать здебільшого від детермінованих зовнішніх обставин, авторитетів чи схвалень з боку референтних дорослих, що засвідчує визначальне значення процесу інтерналізації моральних норм у формуванні моральної самооцінки на даному етапі онтогенезу.

У наш час в учителів початкових класів іноді спостерігається відсутність уваги до становлення моральної самооцінки вихованців. Під час переходу до середньої школи такі діти неспроможні оцінити свої можливості, позитивні та негативні якості. Це призводить до зростання тривоги в дитини, невпевненості в собі, нездатності дотримуватися чіткої моральної позиції, відсутності стійких моральних ідеалів. Тому становлення моральної самооцінки саме в молодшому шкільному віці є актуальним психолого-педагогічним завданням.

Отже, проблема вивчення закономірностей та механізмів становлення моральної самооцінки молодших школярів набула для нас важливого значення. Здійснений науковий аналіз теоретичних джерел дозволив виявити ще не з'ясовані дослідниками питання щодо особливостей становлення моральної самооцінки молодших школярів. Значущість зазначеної проблеми та неузгодженість уявлень у педагогічній та віковій психології щодо психологічних механізмів становлення моральної самооцінки, невизначеність певних чинників і педагогічних умов, які впливають на її становлення в молодших школярів, зумовило вибір теми нашого дослідження.

Мета та завдання статті. Висвітлення результатів теоретичного та емпіричного дослідження психологічних особливостей моральної самооцінки молодших школярів та встановлення впливу інтерналізації моральних норм на формування стійкої та адекватної моральної самооцінки в молодшому шкільному віці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема морального виховання набула сьогодні особливого значення у зв'язку зі зростанням ролі моральної регуляції людських стосунків і відродженням у житті суспільства моральних норм спілкування. Як показують психолого-педагогічні дослідження, молодший шкільний вік є сенситивним періодом для становлення моральних еталонів, тому що саме в цьому віковому періоді закладаються основи засвоєння моральних знань, необхідних для морального розвитку людини (І. Бех, М. Боришевський, І. Булах, С. Максименко, В. Москалець, М. Савчин, А. Титаренко). Різноманітні моральні переживання, що виникають у маленької дитини в життєвих ситуаціях, моральні проблеми й колізії, взаємодії з ровесниками та старшими поступово створюють своєрідне емоційне сприймання попередньо закладених моральних феноменів у процесі їх інтерналізації.

Виходячи з того, що уявлення особистості про себе як суб'єкта моральної поведінки формується в процесі інтерналізації моральних норм, важливими для дослідження процесу розвитку в молодшому шкільному віці такого особистісного новоутворення, як моральна самооцінка, постають питання, пов'язані саме з інтерналізацією моральних норм дитини, оскільки послідовна інтерналізація та подальше усвідомлення моральних норм і формування моральної самооцінки тісно пов'язані з актуалізацією емоційно-морального наслідування, моральної ідентифікації та розвитком особистісної моральної рефлексії.

У психологічному словнику поняття «інтерналізація» трактується як процес перетворення зовнішніх реальних дій та соціальних форм спілкування на стійкі внутрішні якості особистості внаслідок засвоєння індивідом вироблених у суспільстві норм, цінностей, установок та уявлень.

У трактуванні поняття «інтерналізація» ми дотримуємося поглядів Р. Павелківа [8], який стверджує, що інтерналізація – більш складний механізм, ніж інтеріоризація, бо передбачає свідоме та активне сприйняття оточуючого світу, а також активне відтворення людиною прийнятих суспільних норм і цінностей у своїй діяльності. Окрім того, інтерналізація включає прийняття відповідальності за власні дії та інтерпретацію значимих життєвих подій як результат власної діяльності.

Отже, рівень інтерналізації моральних норм використовується не лише для становлення нового рівня моральної самосвідомості, а ще й для формування пов'язаної з цим моральної самооцінки, яка визначає ставлення людини до себе та свого місця в соціумі, створює та зумовлює характер першочергових переживань особистості, систему її ставлення до дійсності й загалом, цілісну єдність психологічного складу особистості.

Складність вивчення проблеми моральної самооцінки молодшого школяра визначається тим, що вона містить у собі два взаємопов'язані аспекти: змістовний та функціональний. У першому аспекті диференціюються окремі характеристики моральної самооцінки та їх зв'язок з іншими складовими самосвідомості. У другому аспекті увага науковців зосереджується на функціонуванні моральної самооцінки як процесу становлення особистості. Виходячи з цього, можна говорити про моральне самооцінювання як процес та моральну самооцінку як результат. У зв'язку з цим моральну самооцінку ми розглядаємо і як функціональний процес, і як змістовний результат оцінювання особистістю моральних аспектів власної поведінки, діяльності та спілкування на основі інтерналізації моральних норм та в результаті моральної самоідентифікації з образом моральних еталонів.

Теоретичний аналіз наукових поглядів на проблему виділення основних складових моральної самооцінки в молодшому шкільному віці дає змогу детально представити психологічні параметри, види моральної самооцінки та їх характеристику в таблиці 1.

Таблиця 1

Психологічні параметри моральної самооцінки

Параметри моральної самооцінки	Характеристика параметрів моральної самооцінки
Реалістичність (адекватність) моральної самооцінки	Виділяють адекватну та неадекватну моральну самооцінку. Адекватна моральна самооцінка передбачає оцінювання дитиною своїх моральних якостей, знань, навичок незалежно від різних умов, ситуацій.
Рівень моральної самооцінки	Висока адекватна; висока неадекватна; середня, коли дитина не виділяє себе серед інших дітей; низька, коли дитина низько оцінює власні моральні вчинки.
Стійкість моральної самооцінки	Стійкою вважається самооцінка, яка протягом певного часу залишається незмінною.
Функціональна дієвість моральної самооцінки	Володіючи адекватною моральною самооцінкою, дитина завжди оцінює себе та інших згідно зі сформованими моральними переконаннями, уміє сказати «ні» в ситуаціях психологічного тиску.
Самостійність моральної самооцінки	Незалежність від інших людей у моральному оцінюванні поведінки та діяльності.
Ретроспективність моральної самооцінки	Існують види: ретроспективна моральна самооцінка, яку здійснює особистість після реалізації вчинку, актуальна моральна самооцінка, яка проявляється «тут і зараз», прогностична моральна самооцінка, що відображає етап орієнтування у своїх моральних нормах.
Узагальненість моральної самооцінки	Виділяють загальну моральну самооцінку та ситуативну моральну самооцінку.

Психологи одностайні щодо погляду на те, що у віці від 6 до 10 років дитина вже спроможна самостійно засвоювати, визнавати та усвідомлювати моральні вимоги суспільства (Л. Божович, Л. Кольберг, О. Скрипченко). В учнів початкових класів на цей час спостерігаються психофізіологічні та психологічні передумови для формування довольної поведінки на основі моральних вимог, зростає, порівняно з дошкільним віком, здатність стримувати власні імпульсивні вчинки, виявляти самостійність, контролювати свої дії (І. Бех, М. Боришевський, І. Булах, С. Максименко).

Засвоюючи певні норми й цінності, маленький школяр починає під впливом оцінних суджень референтних батьків, вчителя, однолітків певним чином ставитися до реальних результатів своєї навчальної діяльності, до себе як особистості та до своєї поведінки. Із віком, у процесі інтерналізації моральних норм, дитина починає чіткіше та детальніше розрізняти свої реальні досягнення й ті, які б вона могла зробити, володіючи деякими, потрібними для цього характерологічними якостями.

Л. Москаленко [8, с. 32] підкреслює, що в цьому віці інтенсифікується процес становлення молодшого школяра як суб'єкта активності та створюються сприятливі передумови для формування моральності взагалі та моральної самооцінки зокрема. У цей час у дітей виникає інтерес до власного внутрішнього світу, що надає нові можливості для поглиблення процесу самопізнання та самоаналізу.

В. Киричок [5, с. 316] вважає, що ставлення до себе, яке формується в дітей молодшого шкільного віку в процесі взаємодії з соціальним оточенням, суттєво впливає на регуляцію дитиною власних дій і вчинків, тому що збільшуються вимоги оточення до її поведінки, знань та умінь. З'являються реальні, а не ефемерні оцінки досягнень і невдач, виникають різні, часто неочікувані дитиною реакції батьків на ці оцінки.

Дослідження С. Білозерської [2, с. 11] показують, що протягом молодшого шкільного віку формуються та вдосконалюються в дитини уявлення про себе, свої можливості та особистісні якості. Учена підкреслювала, що реальність знань про себе та адекватна моральна самооцінка є визначальним чинником становлення особистості, що зростає.

М. Боришевський, І. Бех, Л. Божович, Л. Кольберг, М. Савчин вважають початок шкільного життя не лише зміною провідної діяльності дитини, а також і зміною об'єкта та предмета морального самооцінювання. Саме в цьому віці проходить усвідомлення особистістю морального та соціального досвіду й регулювання своєї поведінки відповідно до моральних норм і засвоєних дитиною моральних цінностей. У кожного маленького школяра вже існує власна система моральних цінностей, що виникає в кожній дитини в процесі інтерналізації моральних норм і засвоюється на рівні індивідуальної свідомості та моральної самосвідомості.

Незважаючи на деякі розбіжності в поглядах на розвиток моральної самооцінки в онтогенезі, учені однакові в тому, що молодший шкільний вік є важливим етапом у формуванні морального самооцінювання, оскільки його основним змістом є оволодіння дітьми навичками орієнтації у внутрішньому світі, поява здатності співвідносити загальні та часткові, родові та видові властивості предметів, речей і явищ, усвідомлювати та оцінювати власне місце в соціальних відносинах крізь призму особливостей міжособистісних стосунків з іншими людьми та спроможність організувати свою поведінку у відповідності з цими сформованими властивостями.

Виходячи з того, що уявлення особистості про себе як суб'єкта моральної поведінки будується в процесі інтерналізації моральних норм, важливими для дослідження процесу розвитку в молодшому шкільному віці такого особистісного новоутворення, як моральна самооцінка, постають питання, пов'язані з перетворенням зовнішніх реальних дій та соціальних форм спілкування на стійкі внутрішні особистісні якості внаслідок засвоєння дитиною вироблених у суспільстві моральних норм, цінностей, установок та уявлень. Окрім усвідомлення предмета морального самооцінювання та оволодіння самооцінними діями, для розвитку моральності в цьому віці важливе значення мають ситуації, які актуалізують процес самооцінювання. Тому першочерговим завданням емпіричного дослідження стало виявити, хто і що є мотиватором цього процесу, зокрема, як впливають референтні дорослі на моральне самооцінювання дітей.

У дослідженні взяло участь 116 (8 класів початкової ланки освіти) учнів початкових класів закладів загальної середньої освіти м. Кам'янець-Подільського та Кам'янець-Подільського району. У процесі дослідження використано такі методи: спостереження, бесіда, анкетування. Молодшим школярам було запропоновано ряд запитань такого змісту: «Чи говорять тобі щось батьки, коли ти зробив добрий вчинок, коли ти вчинив погано?», «Чи контролюють батьки твою поведінку?», «Чи дають тобі батьки можливість самостійно діяти в певних ситуаціях?», «Як батьки навчають тебе гарно поводитися?».

Дослідження впливу референтних дорослих на моральну поведінку дітей та їхню здатність до морального самооцінювання дало змогу встановити, що 19,3% батьків звертають увагу на хороші вчинки дитини, із них у 1 класі 24,3% батьків звертають увагу на хороші вчинки дитини та заохочують її до моральної поведінки. У 2 класі вже дещо менше (16,1%) батьків звертають на це увагу, у 3 класі 12,5% батьків переймаються моральним вихованням дітей і в 4 класі лише 10,7%. Отже, як бачимо, з віком батьки все менше звертають увагу на моральні аспекти поведінки дітей, а своїми головними завданнями бачать лише захист їх від агресії з боку інших дітей.

Ми виявили, що лише 17,3% батьків якимось чином реагують на аморальну поведінку дітей. У 1 класі так реагують 23,2% батьків, у 2 класі ще менше – 18,4%, а в 3 класі лише 12,1%. 25,6% першо-

класників стверджували, що батьки суворо контролюють їхні вчинки, так само 16,1% другокласників, 18,4% третьокласників, а з четвертокласників іще менше – 11,4%. Лише 9,6% батьків дають можливість дітям здійснити власний моральний вибір у життєвих ситуаціях. 14,5% батьків першокласників дають їм можливість здійснити моральний вибір, 8,5% батьків учнів 2 класу надають їм таку можливість, 5,1% батьків учнів 3 класу та 2,5% батьків учнів 4 класу. Тобто лише 14,9% батьків загалом навчають своїх дітей морально поводитися, із них 42,1% батьків першокласників, 26,0% батьків другокласників, третьокласників ще менше – 19,1% і лише 13,5% батьків четвертокласників.

Оскільки актуалізованість мотиваторів морального самооцінювання зумовлює становлення мотиваційно-сислової системи саморегуляції, наступним етапом дослідження стало виявлення мотивів, що спонукають дітей до морального самооцінювання та предмета морального самооцінювання в молодшому шкільному віці.

Виявлено, що провідними мотивами, які спонукають молодших школярів усвідомлено застосовувати соціально зумовлені засоби психічної регуляції, підпорядковувати свої бажання моральним нормам існуючого суспільства є: моральний вчинок, який схвалюють батьки; моральний вчинок, який схвалюють учителі; моральний вчинок, який схвалюють ровесники; власний моральний вчинок, який схвалюють рідні, педагоги, ровесники; внутрішня потреба в моральному самооцінюванні; власна реакція на аморальний вчинок; власна реакція на моральний вчинок; власне спостереження морального вчинку ровесника, який схвалюють інші.

Слід зазначити, що внаслідок актуалізації цих мотивів, основним із яких є для молодшого школяра прагнення до позитивного оцінювання батьками та вчителем його моральної поведінки, у дитини виникає потреба бути активним суб'єктом морального самооцінювання. Таким чином, у школяра розвивається цілеспрямованість, він стає здатним не лише діяти за вказівками дорослого, а й спланувати, спрогнозувати та завершити розпочату справу.

Наступним кроком у дослідженні інтерналізації, як вагомого чинника формування моральної самооцінки молодшого школяра, стало встановлення предмета морального самооцінювання, який включає наступні елементи: реальні вчинки та дії особистості, які передують моральному самооцінюванню: емпатія та ідентифікація, потенційні моральні вчинки та дії, реальне оцінювання власних моральних якостей, моральне ставлення до інших людей, усвідомлення справедливості оцінки моральних аспектів поведінки інших, оцінювання власної моральної позиції щодо дій інших людей, оцінка піддатливості регуляційним впливам, слухняність. Детально предмет і мотиви морального самооцінювання нами представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Приклади характеристики морального самооцінювання дітьми молодшого шкільного віку

Предмет морального самооцінювання	Мотиви морального самооцінювання	
	Позитивний приклад	Негативний приклад
Моральні вчинки	Я заступився за друга	Я не заступився за друга, бо він за мене не заступався
Моральні якості	Я щирий та милосердний	Я не завжди щирий, іноді немилосердний
Моральні ідеали	Позитивні герої казок, мультфільмів	Негативні герої казок, мультфільмів
Моральна позиція	Я так роблю, як сказала вчителька: чиню порядно	Я не хочу з ним гратися, бо в нього бідна родина
Моральне ставлення до інших людей	Я радий за свого друга, бо він переміг на змаганнях	Я говорю неправду, бо всі інші так говорять
Моральне оцінювання дій інших людей	Я говорю друзям, якщо вони чинять погано	Я ніколи не хвалю друга за хороші вчинки
Піддатливість впливам	Я завжди слухняний	Я роблю все, як хочу

Результати проведеного експерименту дають можливість стверджувати, що у формуванні моральної самооцінки дітей найбільш негативну роль відіграють неадекватні батьківські установки, зокрема «не твоя справа», «ще малий», «ти такий впертий, як твій тато», «незграбо». Такі висловлювання погано впливають на поведінку молодшого школяра та формують занижену самооцінку. Дитина почувається невпевнено, перебуває в постійній невизначеності та тривозі.

Також було встановлено, що в багатьох випадках дорослі (батьки та педагоги) не враховують вікових особливостей моральної самооцінки дитини, ставлячи до неї моральні вимоги. Не звертають увагу на те, як вона сприймає свої здібності та можливості (моральні знання, самооцінні мотиватори самооцінювання). Хоча саме від цих моральних уявлень залежить упевненість школяра у своїх силах, усвідомлення результатів моральних аспектів своєї діяльності. На жаль, батьки досить рідко ставлять дітей у ситуації морального вибору, де вони мають змогу виявити своє «Я» й оцінити моральні аспекти власної поведінки та вчинки інших людей. Зазвичай батьки безапеляційно наполягають на своїх моральних переконаннях і пропонують свій погляд на той чи інший вчинок, зовсім не надаючи дитині можливості самостійно осмислити й оцінити моральну ситуацію або ж свій вчинок у ній.

Отже, дорослим необхідно завжди дотримуватися стійких моральних переконань в оцінюванні моральних аспектів поведінки молодшого школяра, вчити дітей користуватися моральними критеріями в оцінюванні моральних вчинків і самим бути носієм моральних норм та прикладом моральної поведінки.

Загалом можна стверджувати, що в молодшому шкільному віці моральна самооцінка інтенсивно формується в процесі інтерналізації моральних норм. Вона стає більш адекватною, стійкою, диференційованою та усвідомленою.

Висновки і пропозиції. Моральна самооцінка є результатом оцінювання особистістю себе як суб'єкта діяльності та спілкування на основі інтерналізації моральних норм, ідеалів і в результаті моральної ідентифікації та самоідентифікації з існуючими позитивними або негативними образами моральних еталонів. Основними чинниками становлення моральної самооцінки в учнів початкових класів є адекватне оцінювання референтними дорослими моральних аспектів їхньої поведінки та заохочення педагогом морального самооцінювання в умовах діяльності та спілкування. Мотивом морального самооцінювання дитини є моральний вчинок, який позитивно характеризують значимі дорослі. Моральна самооцінка молодшого школяра в більшості випадків залежить від зовнішніх обставин, авторитетів чи схваленень з боку дорослих, що засвідчує визначальне значення процесу інтерналізації моральних норм у формуванні моральної самооцінки на даному етапі онтогенезу. Встановлено безпосередній вплив інтерналізації моральних норм у молодшому шкільному віці і на процес розвитку моральної самооцінки. Причинами несформованості моральної самооцінки в молодшому шкільному віці є відсутність моральних еталонів самооцінювання. Для формування в молодших школярів стійкої та адекватної моральної самооцінки педагог повинен знати психологічні особливості моральної самооцінки та закономірності її становлення й розвитку, бути морально вихованим, займати стійку моральну позицію в організації освітнього процесу, чітко усвідомлювати ті ідеали, які він культивує для дітей, і самому бути прикладом моральної поведінки.

Подальшого теоретичного осмислення та експериментального вивчення потребують питання ролі морального самооцінювання в становленні моральної сфери особистості, впливи моральної атмосфери сім'ї на її формування та дослідження розвитку моральної самооцінки в інші вікові періоди.

Література:

1. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2012. 256 с.
2. Білозерська С.І. Психологічні умови розвитку моральної свідомості молодшого школяра : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Івано-Франківськ, 2004. 20 с.
3. Бушай І.М. Психологічні особливості консультування дітей молодшого шкільного віку. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. С. 28–35. Режим доступу: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6217/Forum_Issue_10.pdf;jsessionid=2319582D6EBA C1691717F72155007365?sequence=1
4. Дзюбка Л.В., Шатирко Л.О. Запобігання деструктивним формам взаємодії суб'єктів освітнього простору, як умова збереження та зміцнення психічного здоров'я особистості в онтогенезі. *Матеріали IV всеукраїнської науково-практичної конференції «Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві»* (м. Львів, 18 жовтня 2019 року). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. С. 82–84.
5. Киричок В.А. Теоретичні основи виховання моральної самосвідомості молодших школярів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2014. Вип. 1(8). С. 316–324. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2014_18%281%29__37

6. Костюк Г.С. Розвиток і виховання. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Рад. школа, 1989. С. 79–198.
7. Максименко С.Д. Теоретико-методологічні засади психологічного проектування, розвитку, самоздійснення особистості дитини: майбутнє нації необхідно вирішувати : наукова доповідь загальним зборам НАПН України (19 листопада 2021 р). *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. № 3(2). С. 1–7. <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-2-1-5>
8. Москаленко Л.С. Психологічні умови становлення соціального статусу молодшого школяра. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Psychology*. № 4(10). С. 31–40.
9. Мостова Т.Д. Особливості психологічної готовності учителів початкових класів до професійної діяльності в умовах реалізації Концепції «Нова українська школа». *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12 «Психологічні науки»*. 2021. Вип. 14(59). С. 72–79. doi: 10.31392/NPU-nc.series12.2021.14(59).08
10. Павелків Р.В. Онтогенетичні аспекти морального становлення особистості. Особистість у контексті морального та професійного зростання : монографія / за ред. Р.В. Павелків, Н.В. Корчакова. Київ : Центр учбової літератури, 2019. С. 6–22.
11. Тимофієва М.П. Проблема комунікативних, морально-етичних чинників збереження психічного здоров'я молоді. *Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія*. 2008. Вип. 10(27). С. 498–509.
12. Aquino K., Reed A. The self-importance of moral identity. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2002. V. 83. P. 1423–1440. doi: 10.1037/0022-3514.83.6.1423
13. Bandura A. Social learning theory of identificatori proesses. *Hand book of socialization: theory and research* Chicago, 1969. P. 213–262.
14. Kohlberg L. The psychology of moral development. San Francisco : Harper and Row, 1984. 420 p.
15. Ramos A., Griffin A., Neiderhiser J., Reiss D. Did I inherit my moral compass? Examining socialization and evocative mechanisms for virtuous character development. *Behavior Genetics*. 2019. V. 49(2). P. 175–186. doi: 10.1007/s10519-018-09945-4

References:

1. Bekh, I.D. (2012). Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku [Personality in the sphere of spiritual development]. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].
2. Bilozerska, S.I. (2004). Psykholohichni umovy rozvytku moralnoi svidomosti molodshoho shkoliara [Psychological conditions of the development of moral consciousness of a child] (Dissertation Abstract, Ivano-Frankivsk) [in Ukrainian].
3. Bushai, I.M. (2012). Psykholohichni osoblyvosti konsultuvannya ditei molodshoho shkilnoho viku [Psychological features of advising of children of midchildhood]. *Mizhnarodnyi naukovyi forum: psykholohiia, pedahohika, menezhment – International scientific forum: psychology, pedagogics, management*, 28–35. Retrieved from: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6217/Forum_Issue_10.pdf;jsessionid=2319582D6EBAC1691717F72155007365?sequence=1 [in Ukrainian].
4. Dziubko, L.V., & Shatyryko, L.O. (2019). Zapobihannya destruktyvnym formam vzaiemodii subiektiv osvithnoho prostoru, yak umova zberezhennta ta zmitsnennia psykhiichnoho zdorovia osobystosti v ontogenezi. *Materialiv IV vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii. "Psykhichne zdorovia osobystosti u kryzovomu suspilstvi" – Proceedings of IV of allukrainian research and practice conferenc. "A psychical health of personality is in crisis society"* (Lviv, October 18, 2019). Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 82–84 [in Ukrainian].
5. Kyrychok, V.A. (2014). Teoretychni osnovy vykhovannia moralnoi samosvidomosti molodshykh shkoliariv [Theoretical bases of education of moral self-consciousness of junior schoolchildren]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi – Theoretical and methodological problems of education of children and students*, 8(1), 316–324. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2014_18%281%29_37 [in Ukrainian].
6. Kostiuk, H.S. (1989). Rozvytok i vykhovannia [Development and education]. Prokoliienko, L.M. (Eds.). *Navchalno-vykhovnyi protses i psykhiichni roz-vytok osobystosti*. Kyiv: Radianska shkola, 79–198 [in Ukrainian].
7. Maksymenko, S.D. (2021). Teoretyko-metodolohichni zasady psykholohichnoho proektuvannia, rozvytku, samozdiisnennia osobystosti dytyny: maibutnie natsii neobkhidno vyrishuvaty [Theoretical and methodological principles of psychological design, development, self-realization of the child's personality: the future of the nation must be decided]. *Naukova dopovid zahalnym zboram NAPN Ukrainy (19 lystopada 2021 r). Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy – Scientific report to the general meeting of the National Academy of Sciences of Ukraine (November 19, 2021). Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 3(2), 1–7 [in Ukrainian].
8. Moskalenko, L.S. (2015). Psykholohichni umovy stanovlennia sotsialnoho statusu molodshoho shkoliara [Psychological conditions of formation of the social status of the junior schoolboy]. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools Psychology*, 4(10), 31–40 [in Ukrainian].
9. Mostova, T.D. (2021). Osoblyvosti psykholohichnoi hotovnosti uchyteliv pochatkovykh klasiv do profesiinoi diialnosti v umovakh realizatsii Kontseptsii "Nova ukrainska shkola" [Peculiarities of psychological

readiness of primary school teachers for professional activity in the conditions of realization of the Concept "New Ukrainian school"]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Serii 12. Psykholohichni nauky – Scientific journal of NPU named after M. Drahomanov. Series 12. Psychological sciences*, 14(59), 72–79. [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2021.14\(59\).08](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2021.14(59).08) [in Ukrainian].

10. Pavelkiv, R.V. (2019). *Ontohenetychni aspekty moralnoho stanovlennia osobystosti. Osobystist u konteksti moralnoho ta profesiinoho zrostannia [Ontogenetic aspects of moral formation of personality. Personality in the context of moral and professional growth]*. R.V. Pavelkiv, & N.V. Korchakova (Eds.). Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 6–22 [in Ukrainian].

11. Tymofiiieva, M.P. (2018). Problema komunikatyvnykh, moralno-etychnykh chynnykiv zberezhenntia psykhičnoho zdorovia molodi [The problem of communicative, moral and ethical factors of preserving the mental health of young people]. *Aktualni problemy psykholohii: Psykholohiia navchannia. Henetychna psykholohiia. Medychna psykholohiia – Actual problems of psychology: Psychology of learning. Genetic psychology. Medical psychology*, X(7), 498–509 [in Ukrainian].

12. Aquino K., Reed, A. (2002). The self-importance of moral identity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 1423–1440. doi: 10.1037/0022-3514.83.6.1423

13. Bandura, A. (1969). Social learning theory of identificatori prosses. *Hand book of socialization: theory and research Chicago*. P. 213–262.

14. Kohlberg, L. (1984). *The psychology of moral development*. San Francisco: Harper and Row, 420 p.

15. Ramos, A., Griffin, A., Neiderhiser, J., Reiss, D. (2019). Did I inherit my moral compass? Examining socialization and evocative mechanisms for virtuous character development. *Behavior Genetics*, 49(2), 175–186. doi: 10.1007/s10519-018-09945-4